

Dood en begraven

Luc Devriese

Deel 3. Reeuwens in tijden van pest (15de - 17de eeuw)

Als je dat woord nog kent ...

En voor de rest moet je je maar eens gaan wassen. Je stinkt, weet je. Naar reeuw, als je dat woord nog kent. (1)

Dat 'woord' ... weinig mensen kennen het nog, inderdaad. 'Reeuw', 'reeuwen' en 'reeuws' zijn nog te vinden in de *Woordenlijst Nederlandse Taal. Officiële Spelling*, het welbekende Groene Boekje. Maar het woord is zo goed als onbruik geraakt. Ooit moet 'reeuw' erg bekend geweest zijn, getuige de lange lijst met vermeldingen van verwante betekenissen in diverse samenstellingen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT). Onder de lemma's van 'reeuw' en zijn afgeleiden reikt dit kolossale standaardwerk over niet minder dan acht dichtbedrukte kolommen een schat aan gegevens aan. De bijzonderste halen we hier even aan.

Reeuw of ree (vergelijk Zeeuw en zee) betekent in de eerste plaats 'lijk' en verder 'wat een dode uitstraalt', of ook nog doodsweet, doodschuim, laatste ademtocht. Tal van afleidingen waren in gebruik: reeuwgeur, reeuwhemd, reeuwlaken, enz. tot en met reeuwroof.

Reeuwen betekent een lijk reinigen en voor de begrafenis gereedmaken, het zogenaamde 'afleggen'. (2) Het WNT voegt er aan toe: 'Eertijds in het bijzonder: pestlijders verzorgen en eventueel ook begraven.' Personen die dat werk op zich namen, noemde men reeuwens. De vrouwelijke vorm reeuwsters kwam in Vlaamse teksten tot ons als reeuwigen en specifiek in het Gents als reeuwsteriggen.

Schrik en afschuw

In de meeste steden was begraven de taak van de celledoers (alexianen) en hun minder regulier georganiseerde voorgangers: matemanen, schokkebroers, samen met hun vrouwelijke tegenhangers: de matewiven, later zwartzusters of grauwezusters. Maar blijkbaar lieten deze bij epidemieën lijkverzorging (voor zover daarvan sprake kon zijn) en ten grave dragen dikwijls aan anderen over. En met die anderen was het niet zo bijster goed gesteld. Men had er alleen maar schrik en afschuw voor. Dat was zeker het geval bij grote dodelijke epidemieën die overigens lang niet altijd gelijk stonden met de klassieke builenpest. (3) Vermoedelijk waren de reeuwens die zich voor die wei-

1. Eindfragment uit *Reeuw. Steekspel om een heuvelrug*, theatertekst van Kamiel Vanhole (Vantilt, Nijmegen, 2000).

2. Lijkentooi en lijkwassing vinden hun oorsprong in animistische praktijken (HOLLEBOSCH-VAN RECK, Y, *Het sterfhuis. In: Rendez-Vous met Magere Hein*, Gent, Museum voor Volkskunde, 1986, p. 19).

3. De builenpest (peste bubonique, bubonic plague) werd veroorzaakt door zeer virulente vormen van *Yersinia pestis*, vroeger *Pasteurella pestis* genoemd. De actueel o.a. bij Noord-Amerikaanse knaagdieren nog voorkomende vorm van de bacterie is niet virulent voor de mens.

nig benijdenswaardige klus aanboden, meestal armelui of lieden in uitzichtloze situaties.

Hun voornaamste motivatie was duidelijk. Voor zover ze niet van overheidswege vergoed werden, konden ze minstens in sommige streken rekenen op nog andere inkomsten. Deken De Bo geeft in zijn *Westvlaamsch Idioticon* aan hoe dat zat: *Als een huisgezin uitstierf, al het goed ervan ging over naar den reeuwer; daarom gebeurde het wel dat baatzuchtige reeuwers middelen gebruikten om eene familie geheel te doen uitsterven. (...) Van daar komt het dat er eene hatelijke betekenis aan dit woord is blijven kleven, en dat men lieden zonder medelijden met den naam van Reeuwers bestempelt.* (4)

In het bijzonder die kwalijke reputatie van reeuwers wordt hierna belicht aan de hand van enkele voorbeelden. We beginnen met de vroegste en, misschien niet toevallig, de allerergste.

Ze verspreiden de pest !

Reeuwers en reeuwsters werden er van verdacht de pest moedwillig te verspreiden. Dat schrijft o.a. de Brugse kroniekschrijver Nicolaas Despars. (5) Hij heeft het voor het jaar 1468 over *de groote malicieusiteit ... van de reewers en reewighen, die welcke die steenpitten* (waterputten) en ander water tot zelfs de wijwatervaten in de kerken infecteerden *metten ghecorumpeerden bloede van ziecken ofte patienten* (...).

Blijkbaar verspreidden dergelijke geruchten zich in dat jaar over verschillende steden in westelijk Vlaanderen. De gevolgen waren verschrikkelijk. Willem Matthijs ghezeyt Schuercapproen, poorter van Diksmuide, werd samen met Heyndric Cnape uit Herentals in Brabant daarvan beschuldigd te Ieper en daarvoor veroordeeld. De twee werden op een kar rondgevoerd en in de verschillende uithoeken van de stad met *een gloeyende ysere* 'bestreken' op de naakte rug en tenslotte onthoofd. Zoals toen gebruikelijk werden de lichamen daarna nog opgehangen en de hoofden op staken gespietst. Te Wervik werden *haerlieder compaengnons ende medeghesellen ... dieder wel duysent tsamen ter dood ghebracht hadden*, op dezelfde manier *ghejusticeert*. Te Veurne werden de verdachten die men kon vangen *al levende an een stake* verbrand. Ook te Brugge bracht men men *diversche reeuwighen up* een schavot voor die Halle waar men ze *metten viere executeerde*.

In latere tijden ging het er, voor reeuwers tenminste, iets zachtaardiger aan toe. Maar ze bleven verdacht. Niet ten onrechte, de reeuwers konden, afhankelijk van het type microbiel agens, immers rechtstreeks of onrechtstreeks de ziekte overdragen. Ze moesten in die perioden dus

4. DE BO, L.-L., *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge, 1873, deel 3. De cursieve woorden en zinsneden zijn citaten hieruit of uit primaire bronnen. Een dergelijk geval van 'reeuwoof' te Moerbeke en te Ursel in Stadsarchief Gent (SAG), reeks 214 nr. 1, Boeken 'vanden crime', f. 146v-147 (1518).

5. DESPARS, N., *Cronycke van den lande ende graefsepe van Vlaenderen*, Brugge, 1840 (2de druk), deel 4, p. 36-37.

te allen prijze gemeden worden. Dat inbreuken daarop zwaar gestraft werden, mocht Paulyne Yoens in 1521 ondervinden. Zij werd voor tien jaar uit Gent verbannen omdat ze *converseerde in huusen daer personen van de besmettelicker zieckten ende pestilencien ghestorven zijn, ende haer ondervindende* (is) *met reeuwene* tegen de ordonnanties van de schepenen in. Iets verder heet het dat deze vrouw *haer vervoordert heeft te gane ende converseren onder 't gemeen volc*, uit welk *volcke groot hindere ende pericle commen mochte*.⁽⁶⁾ Ook hieruit blijkt duidelijk de vrees voor verspreiding van de ziekte door personen die er mee in contact kwamen. Blijkbaar gebeurde dat sowieso door 't *gemeen volc*. Of moeten hieronder enkel de reeuwers worden verstaan?

In 1602 werd een vergelijkbare wetsovertreding eerder mild bestraft. Pieter Paliync had zich *vervoordert, sonder consent van schepenen, buyten* (de stad Gent) *te gaen reeuwen, ghepestifereerde lichamen begravende, ende andere diensten doende*. Vanuit die geïnfecteerde plaatsen was hij terug naar de stad gekomen *cause daerbij gevende omme de voorseijde haestighe sieckte lancx soo meer hier in stad te brijnghen ende ontsteken*. Paelijnc kreeg een *exemplaire punitie, andere ten exemple*. Hij moest in *zijn lijnwaet, bloots hoofs met eene onghebrande toortse* in de hand, voor de schepenen op de knieën vallen, *Godt van hemelrijck ende heere ende wet uten name van justicie vergiffenisse biddende*. Vervolgens moest de man zijn toorts over de Korenmarkt tussen twee stadssergeanten in naar de Sint-Niklaaskerk dragen.⁽⁷⁾

Nog in 1666, toen de pest in onze streken een laatste maal hevig woedde, deed te Gent de mare de ronde dat er tijdens een *quade* stormnacht een *reeuwsterigge* op de Vrijdagmarkt de huisdeuren bekladde. De hoge ambtenaar en lijnwaadhandelaar Justo Billet die dit tussen zijn notities van allerhande inspecties neerschreef in een van zijn *Politye boecken*, gaf meteen uitleg: de vrouw verspreidde de 'contagieuze' of 'haastige' ziekte. Daar moest tegen opgetreden worden. Aan de gebuurtedekens werd gevraagd *manspersonen* aan te stellen *tegen reeuwers*.⁽⁸⁾ Waarom de stedelijke overheid hierin het initiatief liet aan de lokale dekens, informele gezagsdragers in de diverse stadsbuurten, vertelt politiemeester Billet er niet bij. Misschien duidt dit er op dat de schrik en het wantrouwen er zo diep inzat, dat men er het liefst personen bij betrok die met de verschillende buurten het best bekend waren en het meeste vertrouwen inboezemden. Of de reeuwsterigge van de Vrijdagmarkt gesnapt en bestraft werd, is ons niet bekend.

Noodzakelijk, maar amper geduld

Ondanks hun kwalijke reputatie werden reeuwers en reeuwsters geduld. Men kon niet zonder. In de stedelijke verordeningen en stads-

6. Stadsarchief Gent (SAG), reeks 212, Ballingboek, 1521, f. 188; SAG, reeks 214 nr. 1, f. 206, 27 augustus 1521, (teksttranscriptie in SAG, nota's Van Werveke nr. 8 waaraan deze bijdrage in hoge mate schatplichtig is).

7. SAG, reeks 214 nr. 16, 1601-1602, 16 november 1602.

8. Billet J., *Politye boecken*, deel 10, f. 7-6. Onuitgegeven handschrift bewaard in SAG en raadpleegbaar op microfilm.

rekeningen worden ze in tijden van pest veelvuldig vermeld in een minder gruwelijke context dan hierboven. Zij deden het allernoodzakelijkste werk: er voor zorgen dat de lijken van pestslachtoffers geen voortdurende besmettingsbron vormden. Hun andere taken waren misschien meer spectaculair, maar meer dan waarschijnlijk minder efficiënt. Een voorgebod van de Gentse schepenen uitgevaardigd in 1669 toen de pestepidemie ten einde liep, laat een zekere Pieter Bilt goede zorghe te draegen datter nu voortaan maer vier reeuwers en sullen wezen tot het suiijveren van alle de ghepestifereerde huysen, ende dat zij verobligeert sullen wezen daerin 't employeeren de recepte van rookijnghe ghemaect bij den doctor Dijcker. ⁽⁹⁾ Het waren deze mensen die er voor moesten zorgen dat de machteloze, maar vervaarlijk stinkende en rokende recepten van de geleerde doctoren toegepast werden. Effectieve desinfectanten waren nog onbekend. Men had ook geen notie van het gevaar dat de alomtegenwoordige ratten en hun vlooiën vormden.

Men was men er zich wel van bewust dat het infectiegevaar dat de reeuwers met zich meedroegen, weliswaar enige tijd duurde, maar mettertijd kon wijken. Daarom werd het hen verboden na volbrachte taak de huizen en besloten erven ('bijvangen') waar ze verbleven, te verlaten gedurende 40 dagen of zes weken na het laatste contact met pestdoden of tot het moment dat hun *zuyverynghe gheexpireert* zou zijn. ⁽¹⁰⁾ Op stilzwijgende voorwaarde, wel te verstaan, dat de ziekte bij hen in huis niet uitbrak.

Ook de huisgezinnen werden op die manier in quarantaine gehouden, maar voor reeuwers was men extra streng. Zo hadden de Gentse schepenen in 1646 *gheresolveert ende gheordonneert* aan Pieter Reysschot in wiens huis de pest vastgesteld werd, *hem stille te hauden, mitsgaeders zijne domestijcken* (huisbedienden) *ende den reeuwer, sonder inde ghemeente te commen, totter tijdt dat haerlieder tijdt van zuijverijnghe sal wesen gheexpireert*. Maar voor de reeuwer Adriaen de Blonde was de kous daarmee niet af: aangezien hij *ten selven huysse ghecommen es zonder voorwete ende consente vanden schepenen, zal* (hij) *t'eijnden vande zuijverijnghe daerover ghepuniert* (gestraft) *worden*. Maar blijkbaar liep er iets mis. Wat precies weten we niet. In elk geval werd bevoelen aan *allen de ghone woonende neffens den huysse van mr. Adriaen de Blonde ... tsamen dezen avondt te vertrecken uyt hun resp. huysen, ende deselve toe te ketenen*. Ze moesten naar het *Pesthuys deser stede* tot op het moment dat hun 'tijd van zuivering' zou verlopen zijn. ⁽¹¹⁾

In stad en land

Blijkbaar waren reeuwers dikwijls vreemdelingen. Dat blijkt al uit de hierboven aangehaalde veroordelingen te Ieper. Ook de zogenaamde pestmeesters zocht men wel eens elders. Zo verhaalt Justo Billet dat de

9. SAG, reeks 107 nr. 6, Resolutieboek van de schepenen van de Keure, maart 1669, f. 435v.

10. SAG, reeks 214 nr. 70 (1647). Dezelfde regels golden voor de celledoers en zwartzusters en 'allen die de huysen daer de haestighe sieckte es, hantieren, visiteren ofte frequenteren ... van wat staete ofte conditie' ook (in SAG, reeks 108bis nr. 247, reglement van 1619).

11. SAG, reeks 107, 6 juni 1646; reeks 108bis nr. 247 (1646). Het Gentse pesthuis werd in 1582 opgericht aan de huidige Brusselsepoortstraat. Het werd herbouwd in 1672 en in de Oostenrijkse tijd ingericht als cavalleriekazerne (DIERICX, CH.L., *Mémoires sur la Ville de Gand*, Gent, deel 1, 1815, p. 466). Een functie die behield tot in de 2de helft van de vorige eeuw.

Gentse schepenen in 1666 middels een *liberaele* (vrijgevige) *gaige ofte pensioen een pestmeester aanwierven om de ghemeente te soulageren ... vande besmette lichamen*. De man, Pieter le Soir uit Moorslede bij Ieper, *eenen eerbaeren ghenees meester* die te Aardenburg zijn vastberadenheid getoond had, moest klaarblijkelijk in de eerste plaats indruk maken. Met als pesttekens een rood lint op zijn hoed en een rode stok in de hand reed hij rond *te perde op eenen swarten moor*. (12)

De stedelijke overheden probeerden uit alle macht (maar dikwijls feitelijk onmachtig) de ziekte binnen de perken en vooral buiten de stad te houden. Een type maatregel betrof de reeuwers die niet buiten de stad mochten gaan reeuwen en begraven, zoals we hierboven al zagen. Maar hetzelfde gold ook op het platteland. Zo komen we te weten dat er in 1582 te Waarschoot een groepje reeuwers blijkbaar voor heel wat overlast zorgde. De overheid zag zich verplicht op te treden *jeghens d'excessen ende ongheregheldheden vanden reeuwers ende reeuwsterighen scrobbende inde zelve prochije*. Het *Collegie van den Oudburg*, de kasselrij waaronder de gemeente bestuurlijk ressorteerde, ordonneerde dat niemand, *tzij man ofte vrouw*, van welke kwaliteit ook, zich zou *vervoorderen* met reeuwen in de parochie Waarschoot tenzij degene die *vanweghen der stede van Ghendt daertoe gheadmitteert zijn ende daerof hebben wettelijcke acte ofte certificatie*. Daarnaast werd bepaald dat ze gheenen salaris en zullen verdienen noch moghen heeschen (eisen). Reeuwers en reeuwsters die geen certificaat konden voorleggen of verkrijgen werd bevolen nog dezelfde dag de parochie te verlaten.

Enkel de Waarschootse grafmaker mocht graven delven en dat moest gebeuren op een welbepaalde plaats door de heren van de wet aangegeven achter de kerk. De grafkuilen moesten anderhalve meter diep zijn (vijf voet). Het waren echter de reeuwers en reeuwsteriggen die de doden ten grave droegen. Voor wie 's avonds of 's nachts stierf moest dat nog dezelfde nacht gebeuren of in de vroege morgen. Wie overdag overleed, moest men laat in de avond naar zijn laatste rustplaats brengen. Vermoedelijk de reeuwers zelf moesten de lijken *behoorelic met eerde decken* (op) *dat daeruut gheenen stanc ofte infectie en komme*.

Reeuwers mochten hun verblijven overdag niet verlaten en in de avond of nacht konden ze dat enkel doen om hun droeve professie uit te oefenen. Begraven bij nacht was niet alleen een regel die te Waarschoot gold. In 1571 bepaalde een bisschoppelijk besluit te Gent dat alle katholieken voortaan bij dag moesten begraven worden *ten ware lieden, die met pestelientiale siecten zijn overleden, ende de vrouwe personen, die ter causen van baren vande kinderen overleden zijn, die men ghewone es by nachte te begraven omme te schuwen de vreesse van andere*. (14)

12. Billet, J., deel 11, f. 10.

13. Rijkarchief Gent. Fonds Oudburg nr. 158. Resolutieboek van het Collegie van den Oudburg, 1582, f. 96v.

14. *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*. Uitgave door Frans De Potter, Gent, Annoot-Braeckman, 1870, p. 308.

Maatschappelijk verstotenen

Waarvan de reeuwers moesten zien te leven, wordt niet vermeld in het hierboven uitvoerig aangehaalde Kasselrijdocument. Konden ze iets anders doen dan wat het volk volgens deken De Bo van hen dacht? Ze mochten immers toch geen loon eisen of krijgen. Waarom ze zich geroepen voelden om dat extreem gevaarlijke en ondankbare werk te doen? We kunnen er enkel naar gissen.

Dat niet betaald worden was echter geen algemene regel. Minstens in de 16de en 17de eeuw werden reeuwers werkend met toelating van de overheid effectief betaald, in de steden althans. Zo kreeg in 1669 *Jan de Schrijvere met consorten stadsreeuwers* 25 schellingen (300 groot Vlaams, ongeveer zes daglonen van een metselaarsgezel) betaald omdat ze op bevel van de schepenen het lijk van een pestslachtoffer naar de Cellebroers getransporteerd hadden. ⁽¹⁵⁾ Of de blijkbaar officiële functie van reeuwer in stadsdienst toen al veel langer bestond, weten we niet; het is de enige vermelding van de term 'stadsreeuwer' ons bekend.

Wat er ook van zij, eenmaal hun taak volbracht, eenmaal de pestepidemie afgezwakt of voorbij, waren reeuwers ongewenst. Zo betaalde de stad Gent in 1667 aan Pauwel Seyman voor *syne extraordinaire devuoir en int uut verdryven vande bedelaars, reeuwers ende reeuwsterigghen*. ⁽¹⁶⁾ Armeelui die er niet thuishoorden werden uit dorpen en steden verdreven.

Bij welke maatschappelijke categorie de reeuwers en reeuwsters hoorden is evident: die van de verstotenen. Ook de cellebroers en zwartzusters stonden in de eerste eeuwen van hun bestaan heel laag in aanzien bij de kerkelijke autoriteiten. ⁽¹⁷⁾ En dat terwijl deze lieden, ondanks hun reputatie, veruit het meest bijdroegen om stad en land te verlossen van het allerergste.

Straffer contradictie kan moeilijk ... gezien door 21ste-eeuwse ogen. Het doet denken aan het lot van bepaalde groepen van Indische paria's. 'Reeuwers in tijden van pest' geeft een weinig flatterend beeld van de *Homo sapiens* in tijden van nood...

Van reeuwer naar begrafenisondernemer en lijkdrager

Na de laatste grote pestuitbraken in de 17de eeuw ging het woord reeuwer stilaan over op de figuren die in deze kleine reeks in een eerdere bijdrage 'levend gekist' beschreven werden. We putten weer uit De Bo: 'reeuwer in de zin van aanspreker, bidder, nodiger ter begrafenis, iemand die de lijken uit de huizen naar de kerk vervoert, en hui-lebalk, krijser, iemand die met zwarten mantel en ahangenden hoed achter het lijk gaat'.

15. SAG, reeks 114bis nr. 70, Rekwesten (1667). De dagloonequivalenten uit VAN RYSEL, D., *De Gentse huishuren tussen 1500 en 1795*, Pro Civitate, Brussel, 1967, p. 30.

16. SAG, reeks 114bis nr. 70 (1669).

17. KOK, H.L., *Thanatos. Geschiedenis van de laatste eer*, Berne, Heeswijk-Dinter, 2005, p. 199.

Zo zien we hoe de reeuwers verdwenen. Hun taken echter niet. De anonieme werknemers van ziekenhuizen en mortuaria die lijken 'afleggen', de begrafenisondernemers en hun steeds ernstig kijkende, donkergeklede en met kepie getooide lijkdragers, zijn in feite voor een goed stuk hun opvolgers. ⁽¹⁸⁾ Ze zijn er gelukkig iets beter aan toe dan hun weinig illustere voorgangers.

18. Bij de oudere Gentenaars staan lijkdragers en andere figuranten bij begrafeningen nog steeds bekend als krijsers.